

ДА ЖИВЕЕШ В ТРИ ДЪРЖАВИ: ПРОМЕНИ ВЗЕМЕДЕЛИЕТО И ВСЕКИ ДНЕВИЕТО НА СЕЛЯНИ ОТ СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ

Илия Илиев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Статията представя накратко въздействието на три типа държавни селскостопански политики върху селските домакинства във Вълчедръмския регион, Северозападна България. Достига се до извода, че държавата остава ключов фактор, способен да трансформира местните икономики, идентичности и ежедневието в рамките на няколко години.

Keywords: state agricultural policies; socialist Bulgaria; local identities

Пътуването от София към Северозападна България е странно преживяване за жителя на големия град. След отбивката на магистралата към Ботевград пейзажът, сградите и хората се променят с всеки изминат километър. Колите стават все по-стари, пътищата – все по-разбити, а къщите и хората, като цяло – все по-занемарени и неподдържани. На пръв поглед, би могло да се каже, че това е и пътуване във времето, особено при разговорите с носталгично настроените възрастни хора от региона. Но пътуването във времето не е връщане назад, а по-скоро времена, насложени едно върху друго, съжителстващи или воюващи помежду си. Социалистическият асфалт на равнинните пътища се редува с асфалтови кръпки, обновявани при местни избори, и с модерни трасета, финансирани по европейски програми. Административните сгради от 70-те години с поизбелял син флаг на ЕС отпред стоят редом до модерни офиси на агропредприемачи и грижливо поддържани частни дворчета с лехи. На централната улица във Вълчедръм бяло бугати гордо дефилира редом с лади, голфове и тук-таме някоя каруца. Различните времена, които съжителстват в Северозападна България, са продукт на различни държавни проекти – социалистически, неолиберален, европейски, които са били налагани в различни периоди с различни инструменти. В настоящата статия ще се опитам да покажа как всеки от тях е обуславял в определени периоди всекидневието и икономиката на местните домакинства, да сравня ефикасността на използваните институционални инструменти, и твърдя, че никой от тях не ус-

пява да се наложи напълно, нито пък бива окончателно изличен от следващия проект, така че в крайна сметка те съжителстват успоредно в Северозападна България – по същия начин, както съжителстват сгради, коли и хора.

Държава или държави: антропологическата перспектива

През последните десетилетия България преминава през много форми на държава – освен тази от съветски тип са били или биват изпробвани варианти, като свръхрегулирана държава от типа, налаган от Европейския съюз, неолиберална държава от годините на прехода, а за кратко и така наречената рухнала държава (Dunn, 2008), където институциите не контролират хората и нещата поради собствената си неспособност да функционират, а не по идеологически причини. Въпреки това поредицата от държавни форми – били те плод на вътрешни процеси, или налагани отвън, не тласка българските изследователи да проблематизират държавата. Разглобяването или запазването на комунистическия Левиатан е основна тема през 90-те години на XX в. и множество изследователи анализират отношенията между обществото и държавата през призмата на пречките пред изграждането на едно ново гражданско общество, като обикновено я поставят на първо място и систематично я позиционират като активно, хомогенно действащо лице, надарено със собствена зла воля (сравни Kabakchieva, 2001; Dimitrov, 2004). Те излизат извън традиционното представяне на държавата като вечен, едва ли не природен феномен (сравни Herzfeld, 2005), но и в двата случая Държавата е мислена като монолитен субект и това до голяма степен пречи да разберем как промените в нея са изживявани и разбирали от отделните граждани, от обикновените хора. Нациите и национализмът са обект на множество изследвания през същия период, но докато културните и социалните предпоставки за национализма остават и до днес популярна тема, то втората половина от диадата нация – държава остава сравнително пренебрегвана (Steinmetz, 1999).

В антропологията държавата отдавна е легитимен изследователски обект, като интересът е именно към всекидневните изживявания на конкретните хора и основните подходи са установени още през 90-те години. Тогава се налага класическата опозиция между аналитичните рамки на Филип Ейбрамс и Джеймс Скот. Ейбрамс (Abrams, 1988) прокарва ясна граница между държавата, като система от институции, и държавата, като идеологическа конструкция, като първата често бива нехомогенна, разнопосочна и вътрешно противоречива, докато втората е дискурсивен конструкт, който претендира да бъде вечен и неизменен и по този начин не допуска гражданите да разберат реалните механизми за налагане на власт и интерес (сравни Mitchell, 1991). Ейбрамс даже препоръчва изследователите да не използват изобщо термина „държава“, а да говорят за конкретни реални институции. Следвайки този подход, негови колеги въвеждат термини като ‘държава фетиш’ (Taussig, 1993), ‘магическа държава’ (Taussig, 1997),

‘разширен образ на държавата’ (Trouillot, 2001) и дори ‘фантазма държава’ (Aretxaga, 2000). Тенденцията се налага дотам, че Джеймс Маркъс обвинява колегите си в опит изобщо да отрекат съществуването на нещото, наречено държава (Marcus, 2008). В отговор Майкъл Хърцфелд напомня, че изследването на държавата, като обект, битуващ в популярните представи, не означава отричане на нейното съществуване (Herzfeld, 2008).

В „Да виждаш като държавата“ Джеймс Скот използва коренно различен подход. Той твърди, че модернизиращата държава, включително социалистическата, е инициатор и основно действащо лице в ред проекти, с които преследва свои собствени цели и променя живота и всекидневното на полубезпомощните пред нейната сила граждани (Scott, 1998). По-съвременни автори обаче показват, че времето на най-амбициозните проекти за държавна модернизация е отминало и понастоящем практиката е по-скоро законодатели и правителства да прехвърлят части от държавните прерогативи на други институции – били те частни, или глобални. Изследователи като Шарма и Гупта (Sharma & Gupta, 2006), Шиварамакришнан (Shivaramakrishnan, 2005: 325) и Елизабет Дън (Dunn, 2008) анализират процесите, при които частни институции или дори частни лица, невписани в държавни структури, като лекари, юристи и учени, играят важна роля във всекидневните процеси на управление и регулиране на обществото. И същевременно те убедително доказват, че макар и с намалена роля в сравнение със средата на XX век, държавата изобщо не изчезва и не се размива в множеството институции, а остава ключов фактор. Тя в никакъв случай не е само представа, магия или фетиш, а решаващ играч, който не само доминира полето, а единствен може да променя и правилата.

Емпиричните данни, събрани за настоящата статия, определено се вписват по-добре във втория подход. Това отговаря и на собствения житейски опит на средното поколение днешни българи, които лично можеха да наблюдават драматичните промени, свързани с навлизането на нови държавни проекти. Още повече че автори, работещи в това направление, показват как на една територия при определени обстоятелства могат да съжителстват различни държавни проекти. Джеймс Фергюсън демонстрира как в Ангола съществуват успоредно различни енклави, които спазват различни правила, норми и дори закони (Ferguson & Gupta, 2002; Ferguson, 2005). Подобни примери дават Айва Онг за Югоизточна Азия и Китай, където свободните икономически зони не се съобразяват с местното законодателство (Ong, 2006:19) и Питър Брадъртън за Куба (Brotherton, 2008). Съжителството на различни времена и държавни проекти не е съдба само на България.

Обратно към Северозападна България

За първи път посетих селата в община Вълчедръм, Северозападна България, от средата на 90-те години, когато работех върху моята докторска дисер-

тация, и оттогава периодично се връщам в рамките на различни проекти и теренни изследвания, като престоят ми е вариал от няколко дни до няколко месеца. Това ми дава възможност да видя промените в земеделието – основен поминък в общината, и по-общо в икономиката и всекидневието на селските домакинства. Като цяло, тенденцията е ясна – обработваемата земя систематично нараства, като вече се разорават близо двойно повече площи, отколкото в средата на 90-те, и същевременно броят на регистрираните земеделски стопани трайно намалява¹. През септември 2017 г., когато работих там в рамките на проекта „Екосреда и жизнени традиции“, финансиран от УХК към Софийския университет, земеделието беше доминирано от няколко големи агропредприемачи, обработващи милиони декари из цялата страна. Успоредно с тях съществуваха средни агропроизводители, обработващи няколкостотин декара – отчасти семейни, отчасти арендовани от роднини. И накрая имаше множество селски домакинства, за които земеделието и млекопроизводството бяха сериозен източник на доходи, но не бяха регистрирани официално като земеделски производители. Всяка една от тези форми е свързана с различен голям държавен проект.

Наследството на късния социализъм

Селските домакинства, които не са регистрирани като производители, обработват сравнително малко земя. Понякога това са дори няколко обединени двора в рамките на едно село, което прави по-лесна охраната на реколтата. Максималното количество, за което чух, беше 20 декара. По-голямата част от техните усилия са съсредоточени в производството на мляко за продажба и месо и зеленчуци за семейството и роднините в града. Фуража за животните те получават като част от рентата, която големите или средните арендатори изплащат за наетите земи. Това деление на труда, при което големите стопанства се съсредоточават върху култури, изискващи инвестиции в скъпа техника, а малките – върху такива, където себестойността до голяма степен се формира от вложения труд, съществува още от късния социализъм. След насилствената колективизация в края на 50-те години, протекла особено болезнено в Северозападна България (Gruev, 2009), селските домакинства са имали възможност да получат от 2 до 5 декара за „лично ползване“, като тази земя не е можела да се продава, завещава и наследява и е била разглеждана като временна мярка, която да им позволи да се прехранват до въвеждането на модерна магазинна мрежа по селата, откъдето да имат възможност да купуват нужните им продукти. Модерната магазинна мрежа така и не бива изградена и от началото на 70-те години българските власти започват да разглеждат малките лични стопанства като възможност, а не като временен компромис. Организирана е система за изкупуване на тяхната продукция с гарантирани цени, доставка на фураж от близките ТКЗС или АПК, качествени семена и живот-

ни за разплод и отглеждане и дори властите започват да защитават малките стопанства, като наказват ръководители на ТКЗС, позволили си да изкупят насилствено продукцията на селяните на ниска цена, за да отчетат изпълнение на кооперативния план (Iliev, 2004). По спомени на селяните в района на Вълчедръм домакинствата са произвеждали основно мляко, месо и яйца и в по-малка степен зеленчуци.

След деколективизацията, която също бива възприета болезнено от местните хора в Северозапада (Creed, 1998), в района на Вълчедръм се появяват няколко кооперации, наследници на разтурените ТКЗС, както и частни агропредприемачи – арендатори. Формата на собственост се променя, но делението на труда между малките и големите стопанства остава до голяма степен същото – едните се съсредоточават върху зърнопроизводство, другите – върху мляко, месо и в по-малка степен зеленчуци. Както преди, големите ферми доставят на малките стопанства фураж, който трудно може да се остойности – през 80-те години той е предоставян срещу ангажимент за доставка на месо или мляко, а през 90-те – като част от поземлената рента. Според удачната формулировка на Жак Понти – директор на българския филиал на „Данон“, единствената задължителна инвестиция на малките стопанства в млекопроизводството беше ведрото, в което се събира млякото (Iliev, 2004). Делението е изключително ефикасно, тъй като малките стопанства навсякъде по света се представят изключително добре в производства, където себестойността се формира от труд. Изкупната цена на млякото в района на Вълчедръм варираше между 18 и 30 стотинки в края на 90-те години – близо два пъти по-евтино, отколкото продукцията на модерните ферми.

Големият проблем през 90-те години на малките стопанства беше достъпът до пазара, и по-точно до крайните потребители (сравни Mihailov, 2004) – предишните централизиран институции, занимаващи се с изкупуване на селскостопанска продукция, бяха изчезнали, а модерни пазарни форми не се бяха появили, поне в района на Вълчедръм. Пазарът някак отказваше да се появи от нищото въпреки убеждението на либералните икономисти, че това е естествено състояние на икономиката. Така се стигна до появата на така наречените „прекупвачи“ – едни от най-мразените фигури в селата от Северозападна България, и като реакция срещу тях – на местни производители, които сами се опитваха да стигнат до крайните клиенти по различни пътища (Kaneff, 2000; Giordano & Kostova, 2000). Нещо повече, най-успешните сред тях се стремяха и често успяваха да съчетаят в лично, индивидуално качество работата на ред нефункциониращи или просто разпаднали се институции.

Наследството на провалената държава

Техни наследници в района на Вълчедръм днес са средните производители, обработващи по няколкостотин декара. Всеки един от тях заслужава

самостоятелно описание, тъй като общата им черта е, че всеки е успял да си намери някаква уникална ниша. Всеки от тях има и някаква друга професия или доходи освен земеделието – било автомонтьор, учител, служител на ЧЕЗ или в МВР, инженер в Козлодуй и пр. Ще разкажа подробно само за един – Максим (името е променено по очевидни причини). Той е собственик на сравнително голяма къща в центъра на Вълчедръм, като предната част на сградата и дворът са поделени на три части: кафене, магазин и миниатюрен автосервиз – на практика двоен гараж. В магазина се предлага голям набор от стоки, постоянноменящ се по желание на клиентите – от дрехи втора употреба до ученически тетрадки, шампоан и прах за пране. Кафенето е също мултифункционално, като предлага и кафе на зърна, и захарни и шоколадови изделия за вкъщи. Магазинът и кафенето са обслужвани от две продавачки, които работят на смени там, където има нужда от тях. Рядко се случва да има клиенти едновременно за кафенето и магазина. Междувременно Максим работи в гаража и е затрупан от поръчки, тъй като се ползва с много добра репутация в района. Също така той обработва приблизително 270 декара със зърнени култури и слънчоглед – основно семейна земя или взета под аренда от роднини. Оранта и жътвата стават основно с машини и хора на големи агропредприемачи АСМ срещу договорена сума на декар, както правят почти всички средни земеделци, подобни на Максим. Неговите задължения също не са малко – да сключва арендни договори, да заявява и отчита обработвана площ в земеделската служба към общината, да избира какво ще се сее, като оценява пазара, рисковете и собствените си възможности, и не на последно място – да опазва продукцията от кражби, защото, изглежда, че именно средните стопани са предпочитана мишена. Местните хора разправяха впечатляващи истории за бруталността на многобройните охранители, работещи за големите агропредприемачи. Част от успеха на Максим се дължи на работата му като автомонтьор. В разгара на селскостопанския сезон той прави текущи ремонти по техниката, като понякога му се налага да стане посреднощ. Като ответна услуга, неговите земи са обработвани веднага след като приключи работата по тези на големите предприемачи, и не рискува да изпусне най-благоприятния момент за жътвата.

Всъщност седмиците около прибирането на реколтата са единственото време, когато Максим стои плътно в родния си град. През останалата част от годината той пътува между Вълчедръм и София, където работи в частен автосервиз, а съпругата му преподава в училище. И двете работни места им осигуряват редовен доход, като имат и допълнителни предимства. Учителската заплата е скромна, но гарантираният доход в бюджетния сектор им позволява да вземат банкови кредити за магазина и селскостопанските начинания при сравнително благоприятни условия. Освен това съпругата учителка предлага мляко, месо, зеленчуци и домашен алкохол на своите колеги, заобикаляйки всички посред-

нищи. Работата на Максим в столичния сервиз пък му позволява да ремонтира по-модерни коли и го превръща в безспорен експерт в родния Вълчедръм. Освен това сервизът, като редовен и голям клиент, получава значителни отстъпки при покупката на резервни части и Максим се възползва от нея, когато купува части за поправяните лично от него коли в провинцията. Така фактът, че той работи на две места като автомонтьор, всъщност се превръща в предимство. Пътуването всяка седмица между София и Вълчедръм означава също така, че покупката и доставката на стоки за магазина и кафенето излизат по-евтино. В обратната посока пък се движат домашно произведени продукти и алкохол, за които вече споменах. Като допълнителен детайл, апартаментът в който живеят в София, е даван под наем от живеещ в САЩ роднина на неговия работодател от сервиза. Работодателят гарантира за добросъвестността на Максим и наемът е близо два пъти по-нисък от средните пазарни цени за София. Така цялата икономика на това домакинство представлява поредица от свързани помежду си и подсилващи се взаимно дейности – земеделие, магазин, автоуслуги, държавна работа, неформална продажба на домашно произведени продукти, наемен труд и микроскопично предприемачество. Всяка една от тях поотделно прави семейството по-ефикасно в някоя друга. Цената, разбира се, е практически деенонощен труд и липса на свободно време.

Максим е един от микробизнесмените, появили се в Северозападна България през 90-те години. Неговият успех се дължеше до голяма степен на това, че успяваше да запълни празнини, оставени от рухналите или нефункциониращи институции. Когато институциите не посредничат между хората, се появяваха хора като него, които в лично качество физически изпълняваха тази роля. При липсата на пазарни механизми лично придвижващите се търговци съединяваха селото и града. Липсата на формални изисквания или образователни курсове за автомонтьорите правеше самоуките майстори с реални познания особено ценени от клиентите. Недоверието в качеството на хранителните стоки и институциите, които го контролират, правеше домашните продукти, купувани от лично познат човек, търсена и трудно достъпна стока. Отказът на полицията да опазва селскостопанската продукция, водеше до лични договорки и размяна на услуги, включително охрана, сред производителите. Наемането на селскостопанска техника също не се подчиняваше на ясни правила и в интервюта често беше споменавано като услуга, макар определено да ставаше срещу заплащане. Професията на Максим като автомонтьор му позволява и до днес да оказва търсени и ценни услуги и на свой ред, да получава такива.

И влиянието на ЕС

През 2017 г. обаче земеделието в общината беше напълно доминирано от големите агропредприемачи, както е впрочем и в повечето части на страната,

като това е пряко свързано с политиката на ЕС в селското стопанство (Valkanov, 2015: 5). В известен смисъл, тя е дори по-ефикасна от политиката на колективизация 60 години по-рано. Там, където социалистическата държава прибегва до насилие, европейската политика разчита на много по-гъвкави и ефикасни инструменти, съчетаващи стимули и регулации. Например за получаване на субсидия за декар обработвана земя агропредприемачът има нужда да направи две неща – да подаде заявление в земеделската служба, указвайки размера на площта, и да е готов за проверка дали посочените ниви са обработвани. За сметка на това според моите събеседници дребният млекопроизводител трябва да разполага с 14 документа, за да продава законно кравето мляко, като има строги изисквания за начина, по който се отглежда животното, помещенията, свободното пространство, храненето, доенето, съхраняването и транспортирането на млякото. На контрол подлежи не само крайният продукт, както е в повечето случаи по БДС, а всяка възможна стъпка от процеса, свързан с неговото създаване и път до потребителя. Веднъж въведени, изискванията не отпадат – например забраните, свързани с отдавна отшумялата епидемия от птичи грип, остават в сила и днес. На практика, това тласка към специализация и окрупняване на фермите, в противен случай инвестицията в специализирани помещения за отглеждане на животните или цистерни за съхраняване на млякото няма как да се изплати. Крайният резултат е, че земеделието и млекопроизводството в общината днес са по-окрупнени, отколкото по времето на ТКЗС или АПК. Малкото останали дребни стопанства с по една-две крави са преминали в сивата икономика и продават млякото на прекупвачи, но не могат да се възползват от субсидии, и постепенно изчезват.

Тези промени се отразяват пряко върху идентичността на селяните. Травматичните последици от колективизацията върху начина, по който хората възприемат себе си и мястото си в света, са обект на академични и литературни текстове (Petrov, 1985; Creed, 1998; Gruev, 2009), но текущото състояние е по-слабо изследвано. Тук мога само бегло да маркирам някои от процесите, на които станах свидетел през последните две десетилетия. В края на 90-те години страстите, свързани с реституирането на земята, още не бяха отшумели. Фактът, че обработват земята си, собствената си земя, заемаше централно място в самоидентификацията на селяните. Основна нишка беше противопоставянето на „софиянците“ – нарицателно за жителите на града. Софиянците включваха и политиците, и ненавистните прекупвачи, идващи от града, за да изкупят на безценица продукцията, и работещите чиста работа в климатизиран офис чиновници с високи заплати, и дори роднините, появили се от нищото след десетилетия отсъствия, за да си искат своя дял от земята. „Първо закарах софиянеца на гробищата и го питах, можеш ли да ми кажеш къде е гробът на дядо ти, дето му искаш земята“, ми разказваше възрастен човек по това време.

Днес ситуацията е различна. Модерното земеделие създава малко работни места и повечето домакинства в общината разчитат на пенсии, заплати или социални помощи като основен източник на доходи. Когато се появи нужда от неквалифициран труд, агропредприемачите разчитат основно на местното ромско население. Според моите събеседници от селата става дума за кратки периоди от по няколко дни до седмици в пикови моменти, като окопаване на лавандула или „когато бъркат отрови за посевите“. С част от тези работници са сключвани еднократни трудови договори, други са наемани неформално, а за трети се говореше, че дори са включени в програми за преквалификация на безработни. По парадоксален начин именно най-големите стопанства се оказваха облагодетелствани от социалните програми, тъй като им позволяваха да наемат хора само когато им е удобно и нужно, за кратко време и ги освобождаваха от отговорност през останалата част от годината. По правило обаче спорадично наеманите роми, които извършваха основния ръчен труд в модерното земеделие, не притежават земя. Собствениците на земя в селата бяха основно етнически българи, които вече не бяха пряко свързани с обработването ѝ – било поради преклонна възраст, било поради нуждата от сравнително малък брой квалифицирани работници в модерните стопанства. При последното ми посещение в основата на тяхната идентичност стоеше вече не толкова работата върху земята, а нейното притежание, по-точно притежание по наследство. Именно наследствената собственост ги отличаваше както от ромите, така и от модерните предприемачи. Спонтанните разкази постоянно се връщаха към дядовци и прадядовци, придобили или обработвали дадени ниви. Противопоставянето със „софиянците“ вече не беше толкова силно, може би защото селяните се бяха уподобили на тях, наследници на земи, обработвани от други хора. „Селянин“ вече означаваше просто човек, който живее на село, а не обработващ собствената си или колективизирана земя.

Да живееш в промени

Опитът от Северозападна България ясно показва, че държавата представлява не просто представа или фиктивна рамка, обединяваща разнородни институции, а основно действащо лице, което може да наложи всеобхватни промени. В рамките на няколко десетилетия държавните политики водят до радикални промени в селското стопанство, които незабавно се отразяват в икономиката на селските домакинства и в начина, по който местните хора изграждат своята идентичност. Те не просто изживяват промените, а ги изстраждат, тъй като се налага да променят и своето субективно усещане за мястото си в света (сравни Biehl & Kleinman, 2007). Нещо повече, възможностите им да се съпротивляват и променят държавните политики, изглеждат все по-ограничени. Джералд Крийд, който работи в духа на Джеймс Скот, убедително показва как българските селяни успяват да опитомят и дори трансформират

някои елементи на социалистическата държава, използвайки своите оръжия на слабите (Creed, 1998). Но става дума за държава със сравнително скромни ресурси, която разчита на насилието може би именно поради липсата на други инструменти. Съвременната европейска държава обаче разполага с далеч по-сложни и ефикасни средства и съчетанието от щедри стимули и разнообразни мерки и институции за контрол върху цялата верига от производителя до потребителя само за десет години доведе до окрупняване на селското стопанство до степен, надхвърляща и най-смелите мечти на създателите на социалистическите АПК, и до постепенно отпадане на автономните селски домакинства като излишен остатък от миналото.

NOTES/ БЕЛЕЖКИ

1. http://www.valchedram.com/subsection-436-selsko_stopanstvo.html, проверен на (30.09.2017).

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Abrams, P. (1988). Notes on the Difficulty of Studying the State. In: *Journal of Historical Sociology*, 1 (1) March 1:58–89, quoted after electronic version < <http://www.scribd.com/doc/506542/Philip-Abrams-Notes-on-the-Difficulty-of-Studying-the-State>>, accessed on 30.09.2017.
- Aretxaga, B. (2000). A Fictional Reality: Paramilitary Death Squads and the Construction of State Terror in Spain. In Jeffrey A. Sluka, ed, *Death Squad: The Anthropology of State Terror*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 46 – 69
- Biehl, J., Good, B. & Kleinman, A. (2007). Introduction. Rethinking Subjectivity. In Biehl, J., Good, B. & Kleinman, A. (eds.), *Subjectivity. Ethnographic Investigations*. Berkeley: University of California Press.
- Brotherton, P. S. (2008). “We have to think like capitalists but continue being socialists”: Medicalized subjectivities, emergent capital, and socialist entrepreneurs in post-Soviet Cuba. *American Ethnologist*, Vol. 35, No. 2, pp. 259 – 274
- Creed, G. (1998). *Domesticating Revolution. From Socialist Reform to Ambivalent Transition in a Bulgarian Village*. University Park: The Pennsylvania University Press.
- Dimitrov, G. 2004 (ed.) – The State against the Reforms. Sofia: East-West.
- Dunn, E. C. (2008). Postsocialist spores: disease, bodies, and the state in the Republic of Georgia. *American Ethnologist* 35 (2): 243 – 258.
- Ferguson, J. (2005). Seeing Like an Oil Company: Space, Security, and Global Capital in Neoliberal Africa. *American Anthropologist* 107 (3): 377 – 382.

- Ferguson, J. & Gupta, A. (2002). Spatializing states: toward an ethnography of neoliberal governmentality. *American Ethnologist*, 29 (4), 981 – 1002.
- Giordano, C. and Kostova, D. (2000). Understanding Contemporary Problems in Bulgarian Agricultural Transformation. In: Christian Giordano, Dobrinka Kostova and Evelyne Lohmann-Minka (eds.), *Bulgaria. Social and Cultural Landscapes*. University Press Fribourg, coll. Studia Ethnographica Friburgensis, 159 – 175
- Gruev, M. (2009). *Ploughed lands. Collectivisation and social change in North East Bulgaria in 1940s – 1950s* (in Bulgarian). Sofia: Knizhitsi.
- Gupta, A. (1995). Blurred boundaries: The discourse of corruption, the culture of politics, and the imagined state. *American Ethnologist* 22: 375 – 402.
- Gupta, A. and Sharma, A. (2006) Globalization and Postcolonial States. *Current Anthropology*, 47 (2), 277 – 307.
- Herzfeld, M. (2005). Political Optics and the Occlusion of Intimate Knowledge. *American Anthropologist*, 107 (3), 369 – 376.
- Herzfeld, M. (2008). Comment: Interrogating the neo-pluralist orthodoxy in American Anthropology. Who makes the structure. *Dialectical Anthropology*, 32, 87 – 92.
- Iliev, I. (2004). Small Farms in Bulgaria: A Four-decade Anomaly. in: Petja Kabakchieva and Rumén Avramov, eds., *East-West Cultural Encounters, Entrepreneurship, Governance, Economic Knowledge*. Sofia, 181 – 203.
- Kabakchieva, P. (2001). *The Civil Society against the State: The Bulgarian Case*. Sofia: LIK.
- Kaneff, D. (2000). Property, Work and Local Identity, in: *Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers*, Halle am Saale, 1 – 16.
- Marcus, A. (2008). Interrogating the neo-pluralist orthodoxy in American anthropology. *Dialectical Anthropology*, 32 (1), 59 – 86.
- Mihailov, D. (2004). National Human Development Report, UNDP, Sofia
- Mitchell, T. (1991). The Limits of the State: Beyond Statist Approaches and Their Critics. *American Political Science Review* 85(1): 77 – 96.
- Ong, A. (2006). *Neoliberalism as Exception: Mutations in Citizenship and Sovereignty*. Durham: Duke University Press.
- Özyürek, E. (2004). Miniaturizing Atatürk. Privatization of state imagery and ideology in Turkey. *American Ethnologist* 31 (3): 374 – 391.
- Petrov, I. (1985). *Chasing Wolves*. Sofia: Profizdat.
- Scott, J. C. (1998). *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. Yale University Press, Yale, New Haven.
- Steinmetz, G., ed. (1999). *State/Culture: State-Formation after the Cultural Turn*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

- Sharma, A. & Gupta, A. (2006). Introduction: Rethinking Theories of the State in the Age of Globalization. In: *The Anthropology of the State: A Reader*. Sharma, A. & Gupta, A., eds. Blackwell, Malden, MA, 1 – 41.
- Shivaramakrishnan, K. (2005). Introduction to “Moral Economies, State Spaces, and Categorical Violence”. *American Anthropologist*, Vol. 107 (3), 321 – 330.
- Taussig, M. (1997). *The Magic of the State*. London: Routledge.
- Trouillot, M.-R. (2001). The Anthropology of the State in the Age of Globalization: Close Encounters of the Deceptive Kind. *Current Anthropology* 42(1):125 – 138.
- Valkanov, N. Development of Productivity in Agriculture after Bulgarian Accession to the EU (in Bulgarian) (http://ime.bg/var/images/Agricultural_Productivity_Final.pdf, accessed on 30.09.2017).

LIVING IN THREE STATES: CHANGES IN AGRICULTURE AND EVERYDAY LIFE OF THE VILLAGERS FROM NORTHWESTERN BULGARIA

Abstract. In this paper I briefly investigate the impact of three types of state agricultural policies on rural households in Valchedrum region, North West Bulgaria. I argue that the state remains a key factor, capable to transform the local economies, identities, and everyday life in a few years. I argue that unlike the situation in socialist Bulgaria, when the state lacked resources to implement its policies and had to rely heavily on coercion, the local people have rather limited options for agency now against powerful and efficient EU agricultural policies.

✉ **Dr. Ilia Iliev, Assoc. Prof.**

Department of Ethnology
Faculty of History
University of Sofia
15, Tzar Osvoboditel Blvd.
1504 Sofia, Bulgaria
E-mail: iliev@ymail.com